

Česko-slovenské meziliterární vztahy: tradice a perspektivy

MILAN POKORNÝ (PRAHA)

Reflexe meziliterárních vztahů v textovém materiálu naráží na četná úskalí daná mj. terminologickou rozkolísaností používaných pojmů, jež v závislosti na literárním a společenském kontextu mění svůj obsah, a tím i své místo ve struktuře pojmoslovného instrumentáře.¹ Dávám-li přednost bakošovsko-ďurišinovskému termínu česko-slovenské literární (resp. meziliterární) společenství, činím tak ze dvou důvodů. Jednak tento termín vyjadřuje vývojovou suverenitu každého z členů tohoto společenství, a dále umožňuje využívat výhod plynoucích z metodologické báze, na níž výzkum obdobných struktur spočívá. Bylo by ale omylem stavět zmíněný termín do protikladu například k termínu česko-slovenský literární kontext, neboť jeho autor Stanislav Šmatlák již při jeho zavedení konstatoval, že tento kontext „*existuje a uskutočňuje sa len v rámci dvoch samostatných národných literatúr, českej a slovenskej, ako súbor a sústava konkrétnych literárnych javov*“².

Vztahy Čechů a Slováků a jejich národních literatur pulsují v svérázném rytmu, určovaném silami introvertními (diferenciačními) a extravertními (integračními). Dynamika vývoje česko-slovenských meziliterárních vztahů je tak určována proměnlivou mírou akcelerace a retardace. Vyjde-li z kollárovske periody jako z období s dominancí extravertních sil, pak můžeme sledovat změny v poměru integračních a diferenciačních tendencí v období štúrovském, v 70.–90. letech 19. století, na přelomu století, za 1. republiky, v letech 1938–1945, v 50.–80. letech a konečně v letech devadesátých, tedy v naší současnosti. Každá z těchto změn zna-

¹ Stačí sledovat proměny pojmu vzájemnost u Kollára, Hurbana, Štúra, Hodži, nebo pojmu společenství u Tablice, Dobrovského, Jungmanna, Šafařka, Kollára atd.

² S. Šmatlák: *O vzájomných vzťahoch českej a slovenskej literatúry*, Slovenské pohľady 78, 1962, č. 10, s. 18

menala pro oba národy novou životní situaci, neboť je postavila před řešení nových problémů. Každá změna pro ně zároveň znamenala více či méně rychlou a úspěšnou adaptaci na nové historicko-spoločenské podmínky, a v důsledku toho i novou úroveň jejich vzájemného vztahu. Tyto body zlomu jako vývojové dynamizující faktory mají v dějinách česko-slovenských vztahů klíčové místo. Každý z nich ovšem v souvislosti s konkrétním řešením komplexu otázek spojených s hledáním nové identity obou stran způsobil krizi integrity jejich vzájemného vztahu. Za jednu z příčin krizí, v nichž se tento vztah znovu a znovu ocital, je možno se značnou dávkou zobecnění označit setrvačnost v přístupu k interpretaci jeho smyslu a funkcí. Zatímco reálné historické kontury vývoje jsou určovány často po ostrých společenských zlomech zcela novými sociálně-politickými souřadnicemi, složitý fenomén individuálního (i společenského) vědomí se vůči takovýmto zásadním zlomům chová daleko subtilněji a vytváří si za tím účelem vlastní obranné mechanismy. Patří mezi ně i souhrn racionálně sporných, často vnitřně rozporných představ, domněnek a emocí označovaných zjednodušeně jako mýty a iluze. O tom, že i takovéto projevy individuálního, ale i kolektivního vědomí hrají v životě jednotlivců i národních společenství nezanedbatelnou roli, svědčí rovněž historické peripetie vztahu českého a slovenského národa a jejich literatur. Právě ztráta iluze o určité historicky zafixované podobě tohoto vztahu byla vydávána jednou či druhou stranou za ztrátu (znevážení či dokonce zradu) vztahu samotného. Uvedme alespoň několik příkladů.

Štúrovou kodifikací spisovné slovenštiny a jejím etablováním na úrovni literárního jazyka v dílech slovenských realistů padl mýtus o češtině jako jednotném kulturním jazyku česko-slovenského meziliterárního společenství. Spor o štúrovskou slovenštinu je možno charakterizovat na straně odpůrců spisovné slovenštiny jako proces nesnadného vyrovnávání se s novou situací, kterou část české (ale především samotné slovenské) kulturní veřejnosti považovala za fatální krok chybným směrem, zasahující samu podstatu česko-slovenských vztahů, kdežto zastánci jazykové odluky ji chápali v podstatě jako demýtizaci těchto vztahů, jako konkrétní opatření uvádějící tyto vztahy do souladu s aktuálními potřebami formujícího se slovenského národního společenství a otevírající těmto vztahům nové perspektivy.

Jestliže vznik Československé republiky uvedl do nových, zejména politických, ale v jejich důsledku i společenských, kulturních, a tedy i literárněhistorických souvislostí již dříve vzniklou teorii jednotného česko-slovenského národa, rok 1938 tento mýtus (nepřijímaný ovšem ani v době

první republiky zdaleka jednohlasně a bezvýhradně) jednou provždy smel. Dějiny se valily příliš rychle na to, aby tato skutečnost mohla být literárně reflektována s prudkostí a vášnivostí zápasů štúrovsko-kollárovských. Spíš jen na okraj konstatujeme dějinný paradox, že zatímco spory o spisovnou slovenštinu byly ve své podstatě záležitostí slovensko-slovenskou, spory o československou jednotu vedli mezi sebou – alespoň v rovině meziliterárních vztahů – převážně Češi. Do diskuse zastánců teorie jednotné československé literatury (*Vlček, Pražák*) a přirozeného práva slovenské kultury, tedy i literatury na vlastní autonomní existenci (*Šalda*) slovenská strana v podstatě nezasahovala. Pomineme-li menší část slovenské oficiální politické reprezentace, štěpila se názorově na ose kulturní (i politická) autonomie – samostatnost.

V poválečném dvacetiletí se záhy ujal další z mýtů provázejících česko-slovenské vztahy, když v souladu s dobovými hospodářskými a politickými tendencemi byla akcentována ekonomicko-sociální stránka soužití obou národů před vyřešením narůstajících a dlouhodobě zanedbávaných otázek národnostních. Federalizace centralistického státu v roce 1968 přinesla konec iluze o tom, že ekonomický rozvoj společnosti automaticky přispěje k vyřešení jejích národnostních problémů nebo je dokonce odstraní.

Jestliže koncem 30. let definitivně padla oficiální propagandou pěstovaná představa o jednotném československém národě, znamenal konec první republiky ovšem také zánik mýtu o vzájemné podmíněnosti existence (jediného státního) národa a jeho státu. Tento mýtus, transformovaný do podoby státoprávní podmíněnosti „nadstandardních“ česko-slovenských vztahů, byl po roce 1945 vzkříšen a v různých obměnách přežil až do první poloviny 90. let. Jedním z průvodních znaků tohoto mýtu bylo užívání dobové podmíněného pojmu „jednotná československá socialistická literatura“³.

Nyní, v období, kdy se obě národní společnosti teprve zotavují z šoku způsobeného rozpadem společného státu, se jen zvolna a s velkými obtížemi formuluje základní otázka současné fáze česko-slovenských vztahů:

³ Tento pojem použil např. Karol Rosenbaum v hodnocení publikace Josefa Peterky *Dvojramenný proud*: „Peterka nič nedeclaruje. Vie veľmi dobre, že vhodnú klímu pre dvojramenný prúd našej literatúry, československej socialistickej literatúry, pomáhala vytvoriť literárna veda a kritika.“ In: K. Rosenbaum: *Vzťahy slovenskej a českej literatúry 19. a 20. storočia*. Bratislava 1989, s. 378

v jaké míře se rozpad jednotných státoprávních struktur promítne do kvality vztahů společenských, kulturních a v našem případě samozřejmě i meziliterárních. Platí i nadále východisko, zformulované v odlišných historických podmínkách, že existenci jednoho národa spoluurčuje ráz a charakter existence národa druhého, a to v míře kvalitativně odlišné od vztahů k jakémukoli dalšímu národu? A v rovině literární praxe: existuje vůbec ještě nezbytný předpoklad fungování meziliterárního společenství – mimořádná receptivní vnímavost vůči literárním jevům přicházejícím od dalších členů tohoto společenství?

Odpovědi se pohybují od jednoznačně odmítavých reakcí až ke konstatování, že tato teze platí bezesbýtku i nadále.⁴ Položená otázka je spíše než výzvou široké kulturní veřejnosti příležitostí k odbornému výzkumu. Následující pracovní poznámky jistě budou dostávat díky jednotlivým materiálovým sondám konkrétní a v lecčems i odlišné kontury.

Složité sebeformující cesta slovenského národa byla od počátku spjata s českým národem a jeho kulturou. Slovenská jazyková, kulturní, společenská a politická emancipace, jejíž počátky sahají až do 17. století, je historií vymezování vůči dominující „českosti“. S tím, jak byly naplňovány jednotlivé jmenované atributy slovenské národní existence reálným obsahem, přesouvalo se ohnisko pozornosti k dalším oblastem. Poté, co štúrovci završili sto padesát let trvající proces jazykové emancipace a tvorba slovenských realistů v 2. polovině 19. století slovenštinu definitivně de facto kodifikovala v umělecké praxi, byla po vzniku Československé republiky na řadě emancipace kulturní a společenská. Ta byla završena vznikem institucí nezbytných pro samostatný plnohodnotný život moderní národní společnosti. Teprve do tohoto období spadá konstituování základů řady slovenských uměleckých či vědních oborů a také vznik skutečné slovenské politické scény. Pokus o samostatný stát v první polovině 40. let pak byl logickým krokem na cestě k důslednému sebeurčení. Nespojoval však v sobě všechny potřebné (vnitřní, ale zejména vnější) předpoklady samostatné národní existence. Završení tohoto vývoje vytvořením samostatného státu předcházelo 25 let federativního uspořádání, jež se posléze

⁴ „Balážův vynikající román (Druhý domov, pozn. MP) netrčí v slovenské literatuře zajisté jako ojedinělý zjev, vyrůstá patrně z širšího zázemí. Na nás je, abychom si toto zázemí objevili a poznali ho, neboť každý výjimečný umělecký čin ve slovenském kontextu může pomoci, inspirovat, měřit se, provokovat a tematicky rozšiřovat i naši slovesnost.“ M. Jungman: *Nekameňte prekladatele!* Tvar 10, 1999, č. 15, s. 2.

ukázalo být funkčním předstupněm faktického osamostatnění i po stránce státoprávní.

Tendence, jež byla v období 50.–80. let deklarována jako podstatný atribut česko-slovenských meziliterárních vztahů, totiž „*tendencie k vývinovým zhodám v stálych nezhodách*“⁵, projevující se a pocíťovaná současně a neoddělitelně, byť v nestejně míře intenzity, se zdá být podstatně oslabena a postupně vystřídávána tendencí opačnou, introvertní. Můžeme se setkat i s názory, že jakékoli nadstandardní česko-slovenské vztahy jsou pouhou ideologickou konstrukcí bez reálného obsahu. Jako příklad z poslední doby může posloužit zamítavé stanovisko slovenského ministerstva kultury k ustanovení 28. října za památný den, v němž se mj. uvádí, že již od Martinského memoranda (1861) se historické úsilí slovenského národa orientovalo na uznání jeho autochtonnosti a rovných práv se všemi národy, ovšem ČSR takové právo Slovákům nikdy nezabezpečila, naopak veškerá politika Československé republiky byla ať v politice, ekonomice nebo v kultuře protislovenská.⁶

Pro současnost je – až na výjimky – typická absence úsilí, byť jen slovně deklarovaného, o zvrát paralelního či dokonce odstředivého pohybu obou národních literatur. Na druhou stranu však není možno hovořit ani o snahách, jež by záměrně vyzdvihovaly rozdíly mezi oběma národy a mířily by k jejich odcizování a izolaci. Občasné exkurzy do druhé literatury mají povětšinou ráz soukromých, profesních (zejména literárněkritických) či společenských kontaktů a co do rozsahu se příliš nevymykají pozornosti věnované jiným národním literaturám, na něž je v českém literárním prostředí tradičně upřena pozornost.

Příčin tohoto stavu je samozřejmě celá řada. Jedna z nich souvisí s transformací samotné slovenské národní otázky. Proti introvertnímu proudu dnes na Slovensku nestojí proud opírající se o spojenectví s Čechy, případně s dalšími slovanskými národy. Tento politicko-společenský rozměr vztahů k českému národu dnes hraje zcela jinou roli než dříve: česká strana je vnímána jako jeden ze spolupracovníků na cestě do širších nadnárodních politických struktur. Připomínka dřívějších vazeb slouží pragma-

⁵ M. Bakoš: *K otázkam špecifickosti vzťahov slovenskej a českej literatúry*, in: *Problémy literárnej vedy včera a dnes*. Bratislava, 1961, s. 361

⁶ Blíže viz A. Bán: *Nechtěné dědictví*, *Reflex* 10, 1999, č. 43, s. 26–27. Tento dokument byl vypracován údajně bez vědomí ministra kultury M. Kňažka, jenž se za něj veřejně omluvil.

ticky tomuto účelu. V tomto smyslu se neliší vztah slovenské politické reprezentace k českému národu například od vztahu k národu polskému.

Jiná je samozřejmě situace v oblasti osobních (rodinných, profesních, autorských apod.) i institucionálních kontaktů. Tuto skutečnost bychom však neměli přeceňovat. Stále živé vědomí blízkosti obou národů a jejich kulturních projevů zavdává podněty pouze k ojedinělým návazným aktivitám.⁷ Navíc je omezeno na okruh jeho bezprostředních nositelů a má výrazně generační charakter, jenž nabývá rysů ne nepodobných slovakofilství (resp. čechofilství) z poslední třetiny minulého století.⁸ Mladá generace, pro niž společné soužití obou národů není osobním prožitkem, ale už jen historickým faktem, je do velké míry vyvázána z citových vazeb, které ovlivňují myšlení jejich rodičů, a problém česko-slovenských vztahů pojímá z hlediska jejich funkčnosti. To je ovšem koneckonců, pokud budeme na česko-slovenské vztahy pohlížet jako na historicky proměnlivou strukturu, utvářející se a proměňující se v závislosti na vnitřních potřebách obou národních společností, jediné smysluplné východisko.

Často se výzkum česko-slovenských vztahů, včetně vztahů meziliterárních, omezuje na studium a popis vazeb. Chápeme-li však toto společenství jako systém, pak se studiu jeho funkcí nevyhneme. To je ovšem nezřídka považováno za něco, co s tradičně vymezovanou literární vědou nemá příliš společného, neboť odvádí pozornost ke společenskému kontextu literárního procesu. Otázka, zda je pro existenci nadstandardních vztahů českého a slovenského národa a jejich literatur v této chvíli důvod, zda má existence česko-slovenského meziliterárního společenství v současném období jasně definovatelný smysl, však má své oprávnění. (Odkaz na tradici a plodnou minulost sám o sobě není z tohoto hlediska relevantní.)

Odpověď na tuto otázku musí být výsledkem soustředěného badatelského úsilí. Existují příznaky, které svědčí o vyprázdňenosti tradičně pojímaných funkcí česko-slovenské vzájemnosti, a tím i o nutnosti přehodnotit pohled na česko-slovenské meziliterární společenství. Příznačnou

⁷ Jako příklad uveďme Dny slovenské hry a dokumentu, pořádané Českým rozhlasem v prvním listopadovém týdnu roku 1999, či setkání českých a slovenských básníků, o němž referoval J. Štrasser v měsíčníku Slovenské listy 7, 1999, č. 10, s. 18.

⁸ Velkou aktivitu v tomto ohledu vyvíjejí nově se konstituující národnostní menšiny, zvláště slovenská v České republice. K této problematice viz např. M. Ďuriš: *Potrebuje slovenská menšina zákon?* Slovenské listy 7, 1999, č. 6, s. 8–9.

reakcí je založení samostatného magisterského oboru slovakistika na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vedoucí Ústavu slavistiky FF MU a předseda Českého komitétu slavistů Ivo Pospíšil při zdůvodňování potřeby vychovávat „české slovakisty nového typu“ zdůvodnil tento krok nutností systémového začlenění slovakistických studií do rámce studií slavistických: „*Slovenský jazyk a slovenská literatura jsou tedy v českém prostředí zjevně součástí slavistiky jako cizí slovanský jazyk a cizí slovanská literatura...*“⁹ Tento posun v pojetí české slovakistiky nelze přehlédnout, jakkoli je doprovázen odkazem na tradiční blízkost obou jazyků a literatur: „... *současně je to však jazyk a literatura, které jsou Čechům nejbližší – budou tedy mít v rámci české slavistiky takřkajíc »nadstandardní« postavení*“.¹⁰

Z výše řečeného vyplývá, že česká slovakistika (a stejně tak i slovenská bohemistika) se konstituují na nových metodologických východiscích. Jestliže dosud určovala směr vědeckého výzkumu česko-slovenských meziliterárních vztahů teze, podle níž se slovenská literatura v Čechách vykládala na pozadí (v kontextu) literatury české, a obdobně to platilo o výkladu literatury české na Slovensku, tento pohled byl určován zákonitostmi meziliterárního společenství. Česká slovakistika byla slovakistikou „kontextovou“, odlišovala se od slovakistiky pěstované v ostatních zemích i na samotném Slovensku. Otázka zní, zda vývoj obou národních společností umožňuje hovořit stále ještě o znacích česko-slovenského literárního kontextu, jak je vymezil Stanislav Šmatlák již v roce 1962¹¹. Opravňuje nás současná literární situace hovořit o funkci integrační a komplementární? Bez jejich existence ztrácí smysl i funkce diferenciacní.

S předchozími poznámkami na okraj současné situace v česko-slovenských meziliterárních vztazích souvisí ještě jedna polemicky vyhrčená otázka: nestane se výzkum česko-slovenského meziliterárního společenství v dohledné době záležitostí literární historie? Neuzavřela se jedna kapitola vzájemných vztahů a neotevřela se kapitola nová, založená na kvalitativně odlišných předpokladech? Neprocházejí tyto vztahy obdobným procesem, jehož některé fáze mají obdobu například ve vztazích

⁹ I. Pospíšil: *Slovakistika v české slavistice*, in: *Slovakistika v české slavistice*, ed. I. Pospíšil, M. Zelenka, Brno 1999, s. 3.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ S. Šmatlák: *O vzájomných vzťahoch českej a slovenskej literatúry*. Slovenské pohľady 78, 1962, č. 10.

česko-polských? I v jejich historii jsou zdokumentována období, kdy můžeme hovořit o přítomnosti integračních, diferenciacních i komplementárních funkcí, dokonce období, kdy vztah české a polské literatury byl těsnější a pro českou literaturu plodnější než v té době vztah česko-slovenský, a přesto dnes nelze hovořit o nadstandardních vztazích těchto dvou sousedních, jazykově a historicky blízkých literatur.

Otázka je zcela záměrně vyostřena více, než odpovídá poznatkům založeným na pouhé empirické zkušenosti. To, že byla vyslovena, neznamená nic než poukázání na jednu z možných variant dalšího vývoje. Ostatně již v období kodifikace štúrovské slovenštiny se vyskytly názory, že tento krok znamená konec specifických česko-slovenských vztahů. A skutečně to byl konec – ovšem pouze té podoby vzájemného vztahu, jaká se dosud zdála být z hlediska „tradice“ neotřesitelná a podložená četnými racionálními argumenty. Již blízká budoucnost prokázala sílu vzájemných vazeb a možností, jež z ní vyplývají pro dynamiku vývoje obou národů a jejich literatur. Jak bylo řečeno v úvodu, pocity vnitřní vyčerpanosti obsahu a smyslu česko-slovenských vztahů se objevovaly i v dalších historických krizových momentech, a proto není nutno přeceňovat je ani v tomto případě.

Namísto naproti tomu je konstatování, že tyto vztahy vstupují zcela jistě do fáze svého vývoje, která je vystavuje takovým rizikům, jaká celá jejich historie nepamatuje. Při zvažování vývojových trendů se nevyhneme ani úvaze, zda – za předpokladu, že se prokáže jejich dlouhodobý charakter – nepředznamenávají postupnou změnu tradičně pojímaných a vžitých mechanismů meziliterárního procesu. Zda proces, který se v nynější fázi může jevit jako obrat k větší míře izolace jednotlivých literatur, neznamená nástup tendence právě opačné, a sice pozvolného rušení tradičních vazeb, smazávání jazykových, regionálních, historicky podmíněných meziliterárních celků (centrismů) a vytváření zcela nových struktur podmíněných postupným propojováním prostřednictvím bezpočtu komunikačních sítí. I na tyto aspekty jsme povinni při kritickém posuzování česko-slovenských meziliterárních vztahů brát zřetel. Je nepochybné, že podobné úvahy jsou přinejmenším předčasné, a navíc se neopírají o detailní materiálový výzkum. Jestliže se však vžitá podoba česko-slovenských vztahů (včetně vztahů meziliterárních) ocitla, jak bezpočet příkladů dosvědčuje, na rozcestí, máme povinnost pokusit se hledat jejich nové perspektivy. A při tomto hledání se nyní ani v budoucnu kacířským otázkám ani stejně netrardičním odpovědím nevyhneme.